

वाडवळी बोली: अम्लान लेणे

- १ -

भाषा ही विचारांची जननी असते. विचार, भावना, कल्पना अभिव्यक्त करण्याचे सर्वात सोपे असे साधन म्हणजे भाषा. अर्थात स्वर-यंत्राची पूर्ण वाढ आणि बोलता येणं हे यात अपेक्षित आहे. समाजाला एकत्रित आणण्याचे, एकत्र सांधण्याचे बलिष्ठ असे साधन आहे भाषा! किंबहुना भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे. कारण भाषा ही अर्जित संपत्ती आहे. माणूस जन्मतःच बोलू शकत नाही. तथापि, आईच्या गर्भात असल्यापासूनच त्याच्यावर मायबोलीचे संस्कार झालेले असतात; तेथूनच तो गर्भभाषा आत्मसात करू लागलेला असतो. शरीराची पूर्ण वाढ झाली; की, मगच तो बोलू शकतो. गर्भातून मिळालेले संस्कार आणि भवतालाच्या परिणामातून व्यक्ती घडत जाते, तसतसे त्याचे भाषेविषयीचे आकलन वाढत जाते. तो समृद्ध होत जातो. त्यामुळे मायबोलीशी असलेलं आपलं नातं; हे गर्भ-नातं असतं. त्याचबरोबर मायबोली अनेक शतकांचा प्रवास करून आपल्यापर्यंत पोचलेली असते. आपले पूर्वज ज्या बोलीत, ज्या भाषेत बोलत होते, ती बोली, थोड्याफार फरकाने का होईना, परंतु आपल्यापर्यंत आलेली असते. आपली मायबोली म्हणजे शब्दांच्या सुवर्णमुद्रांचा खजिनाच असतो. तो सांभाळण्याची जबाबदारी मात्र आपल्यावर असते.

प्रमाणभाषेत अनेक बोलींचा समुच्चय असतो. किंबहुना प्रमाण भाषा ही कोणत्या तरी बोलीच्या रूपातच बोलली जात असते. छोट्या-छोट्या विभागातून वाहणारे बोलींचे निर्झर भाषा नामक नदाला वा नदीला जाऊन मिळतात; हा नद समुद्राला जाऊन मिळतो. आणि सारं विश्व आपल्या कवेत घेणाऱ्या समुद्राने तर जगभरच्या नद्या आपल्या पोटात घेतलेल्या असतात... कोणत्याही भागातील भाषेचेही असेच असते. आपापल्या परिसरातील विविध बोली प्रमाणभाषेत गुण्या-गोविंदाने एकत्र नांदत असतात. विविध बोलींतील शब्दांनी प्रमाण भाषा म्हणून समजलेल्या आणि सर्वमान्य झालेल्या अशा भाषा प्रवाहात

सहा

आपापले स्थान पटकावलेले असते; जगभरातील बोली अशा रीतीने एकमेकींशी आंतरसंबंधित असतात; बोलींची मुळं शोधत असताना असा प्रत्यय प्रकर्षाने येतो.

२

वसईतील मराठी भाषक ख्रिस्ती समाजात मराठीच्या बोलींपैकी काही बोली प्रचलित आहेत. वाडवळी, कोळी, वलकर, पूरकर या त्यापैकी काही बोलीभाषा! पोर्तुगीजांच्या काळात (१५०९-२३ मे १७३९) ज्या ज्या समाजातील लोकांनी ख्रिस्ती धर्मस्वीकार केला त्या त्या मूळ समाजाची बोलीच त्या त्या नवख्रिस्ती समाजाची मायबोली झाली; तो समाज नंतर ख्रिस्ती धर्मग्राम आणि त्या धर्मग्रामातील चर्चशी जोडला गेला. तत्कालीन चर्चमधील विधी लॅटिन आणि पोर्तुगीज भाषेत होत असल्यामुळे ख्रिस्ती धर्मस्वीकाराच्या आरंभीच्या काळातील एकूणच मराठी भाषक समाजावर वा त्या विशिष्ट बोलीवर पोर्तुगीज, लॅटिन, इंग्रजी अशा परकीय भाषांचा मोठा प्रभाव आहे.

ख्रिस्ती धर्मस्वीकार केलेला मराठी भाषक समाज, चर्चमधील धार्मिक विधीवेळी केल्या जाणाऱ्या प्रवचनांवर विसंबून असल्यामुळे, शिवाय समुहाने राहत असल्यामुळे चर्चमध्ये वापरली जाणारी मिशनरी वळणाची भाषा आत्मसात करित होता. जेजूट संस्थेतील (येशूसंघीय) बरेचसे धर्मप्रसारक आणि अन्य धर्मगुरूही पोर्तुगीज, स्पॅनिश होते. त्यांच्या दैनंदिन जीवनात ते इंग्रजी, पोर्तुगीज, स्पॅनिश आणि धार्मिक विधीवेळी लॅटिन भाषेचा वापर करित होते; त्यामुळे पोर्तुगीज, स्पॅनिश, इंग्रजी भाषांचे संस्कार येथील समाजावर होत होते. साहजिकच स्थानिक जनतेवर त्याचा प्रभाव उमटत गेला. शिवाय स्थानिकांच्या मराठी भाषेचा प्रभाव परदेशी ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांवर पडत होता. त्यांच्याही उच्चारणावर संमिश्र भाषा-संस्कृतीचा परिणाम होत होता. तसाच परिणाम थोड्या-फार फरकाने स्थानिकांवरही होत असल्याने त्यांचंही मराठी, मिशनरी वळणावर गेलेलं होतं.

उत्तर कोकणात कार्यरत असणाऱ्या पोर्तुगीज, स्पॅनिश, इंग्लिश धर्मगुरूंना जेवणा-खाण्याची व्यवस्था करण्यासाठी, स्वयंपाकासाठी स्थानिक, मराठी भाषक नवख्रिस्ती असलेले; आणि काही गोव्यातून आणलेले असे पुरुष, मेरनी, म्हणजे मदतनीस म्हणून नेमलेले असल्याने यांच्याकडून पोर्तुगीज, स्पॅनिश, इंग्रजी मिश्रीत अशी आणि प्राकृत स्वरूपाची मराठी बोली बाजारात पोहोचली. कित्येकदा 'मेरनी हा पोर्तुगीज भाषक असे, पोर्तुगाल, स्पेनमधून आलेले असे काही सामान्यजनही असतीलच. पोर्तुगीज भाषक मेरनी, बाजारहाट करण्यासाठी बाहेर पडत असल्याने, यांच्याकडून पोर्तुगीज भाषा, बाजारात जाणाऱ्या-येणाऱ्या, भाजी विकणारे, मासे विकणाऱ्या अशांपर्यंत पोचली असणार आणि तेथूनच ख्रिस्ती कुटुंबातील स्वयंपाकघरापर्यंत देखील पोहोचली. पुरुषमंडळी कामानिमित्त, शेतीवाडी करताना, नोकरी निमित्त वावरतानादेखील याच भाषेचा उपयोग संवाद साधण्यासाठी करित असत. घरकामात निमग्न असलेल्या गृहिणींकडून ही सरमिसळ झालेली भाषा ख्रिस्ती कुटुंबात, समाजात बोलली जाणे स्वाभाविकच होते. किंबहुना ख्रिस्ती आणि हिंदू धर्मीय वाडवळ समाजात कमालीचा सलोखा असल्याने

वाडवळी शब्द दोन्ही समाजाच्या बोलीत सहज वावरू लागले. त्यामुळे चर्चच्या स्वयंपाकघरातून सामान्य प्रापंचिकांच्या स्वयंपाकघरापर्यंत चालत आलेला वसईतील बोलीभाषेचा प्रवास मोठा रोमांचक, श्रवणीय, रूपसुंदर असाच आहे.

३

वसई हा कोकण किनारपट्टीचा भाग असून गुजरातच्या सीमेलगत आहे. डहाणू, पालघर या गुजरात सीमावर्ती भागातील बोलींवर गुजराती भाषेचा प्रभाव आहे; तसा तो वाडवळी समाजीय मराठी भाषकांच्या बोलींवर देखील आहे. अगदी यादवकालीन मराठी पासून कोकणी, कुणबी, आगरी-कानडी अशा भाषांचाही प्रभाव येथील स्थानिक बोलींवर आहे. व्यापार-उदीमानिमित्त संवाद-संपर्क यामुळे देखील असे घडलेले आहे. पोर्तुगीज आणि इंग्रजांची सत्ता येण्यापूर्वी उत्तर कोकणावर यवनी अंमल होता. त्यामुळे प्रोटो इंडो युरोपीय भाषाकुळातील पोर्तुगीज, स्पॅनीश, इंग्रजी शब्दांबरोबरच फारसी, उर्दू शब्द देखील वाडवळीने आपल्यात समाविष्ट केले आणि भाषेच्या संप्रेषणाचे एक आवर्तन पूर्ण केले.

वसईतील मराठी भाषक कॅथोलिक ख्रिस्तींची मराठी भाषा संमिश्र स्वरूपाची, अपभ्रंशासहित, प्राकृत स्वरूपात आपलं स्वतंत्र, वेगळं रूप दाखवीत नव्या पेहेरावात कॅथोलिक समाजात वावरत आहे. लयबद्धता, माधुर्य, विशिष्ट हेल असलेल्या या बोलींना त्यामुळे अधिक गोडवा प्राप्त झालेला आहे.

मराठीच्या बोली भारताची बहुरंगी सांस्कृतिकता घेऊनच येत असल्यामुळे, उत्तर कोकणातील ख्रिस्ती समाजातही या बोलींच्या माध्यमातून येथील स्थानिक संकेत, संस्कृती, रूढी-परंपरा, रीती-रिवाज सहजगत्या मिसळून गेलेले आहेत. सती-सावित्री, सीता, कैकयी, सत्यवान, राम-कृष्ण अशी, 'पुराण'- 'रामायण'- 'महाभारत' यांतील व्यक्तिरेखा, मिथकं मराठी भाषक ख्रिस्ती समाजात सर्रास वापरली जातात. तशा वापराबद्दल कोणी आक्षेप घेत नाही, वा त्याचा अधिक्षेप केला जात नाही, वा कोणाला संकोचही वाटत नाही. हिंदू आणि ख्रिस्ती संदर्भ-संस्कृती उत्तर कोकणात हातात हात वा गळ्यात गळे घालून निःसंकोचपणे वावरत असते. हा सांस्कृतिक एकोपा, स्थानिक हिंदू समाजातूनच उद्भवलेल्या ख्रिस्ती समाजाला आपले पूर्वज एक असल्याची साक्ष देत आलेला आहे.

पोर्तुगीजांच्या आधी असलेल्या मुस्लीम राजवटीचा प्रभाव, वसईवर असणे स्वाभाविक आहे; शिवाय अरेबिक, फारसी अशा पौर्वात्य भाषांचे प्रतिबिंबही उत्तर कोकणातील बोलींवर... किंबहुना यादवकालीन मराठी भाषेपासूनच असल्याचे सर्वज्ञात आहे. फारसी, अरेबिक, उर्दूच्या विळख्यातून मायमराठीला सोडविण्याचा प्रयत्न तर मराठी संतांनी केलेला आहे. तेथून अभिसरण होत आलेली मराठी भाषा, फादर थॉमस स्टिफन्सच्या 'ख्रिस्तपुराणा' (१६१६) पर्यंत येऊन थडकल्याचीही साक्ष इतिहास देतो. फादर स्टिफन्सचा कालखंड तर पोर्तुगीज राजवटीचाच आहे. 'ख्रिस्तपुराणा'त पोर्तुगीज, लॅटिन,

आठ

इंग्रजी, ग्रीक, हिब्रू, अशा परदेशी आणि कोकणी, कानडी, अशा हिंदुस्थानी भाषांचेही प्रतिबिंब पडलेले आहे. 'बायबल' हा पवित्र धर्मग्रंथ हिब्रू आणि ग्रीक भाषेत असल्याने, त्याची भाषांतरे, अनुवाद होत गेले आणि त्या-त्या स्थानिक भाषांचे ठसे त्यावर उमटत गेले. 'ख्रिस्तपुराणा'तील भाषेत याचे प्रत्यंतर येतेच... परंतु आजही विविध भाषांतील शब्दांची पखरण, वसईतील मराठी भाषक कॅथोलिक पंथीय ख्रिस्ती समाजात बोलल्या जाणाऱ्या मराठीच्या विविध मायबोलीत दिसून येते; आणि मराठीच्या प्रवाहात हाही प्रवाह बेमालूमपणे मिसळून गेलेला आहे.

भाषा कधी एकटी येत नाही. आपल्या बरोबर ती त्या त्या समाजाची संस्कृती घेऊनच येत असते. 'शेण-माती' न्यायानुसार भाषा-संस्कृतीला विलग करता येत नाही. मराठी भाषक स्थानिक ख्रिस्ती समाजात, 'बायबल' मधील पौर्वात्य संस्कृती, रोमन सम्राटाच्या राजवटीमुळे रोमन संस्कृती, पोर्तुगीज आणि पाश्चात्य संस्कृती, स्थानिक मराठी संस्कृतीवर असलेला अरबी आणि फारसी संस्कृतीचा प्रभाव अशा परकीय संस्कृती आणि तदनुषंगाने आलेल्या भाषा, एवढ्या साऱ्या भाषा संस्कृतींची सरमिसळ होऊनही, जन्मजात प्रभाव मात्र मराठी भाषेचा आणि भारतीय संस्कृतीचाच राहिलेला आहे. हा प्रभाव पिढ्यानुपिढ्यांपासून रक्तातून वाहत आलेला आहे.

४

मायबोलीला व्याकरणाचे नियम लागू पडत नाहीत; कारण ती फक्त बोलली जाते, ती लिखित स्वरूपात नसते; नव्हती. आज आहे. बोर्लीचा वापर विविध वाङ्मयप्रकारातील साहित्यात होतो आहे; आजही अशा स्वरूपाच्या बोलीला व्याकरणाचे नियम लागू पडत नाहीत. ऱ्हस्व-दीर्घाचे तिला वावडे नाही. व्याकरणाचे नियम अवलंबविण्याची तिला आवश्यकता नाही. ती प्राकृतिक रूपात असते; परंतु ती अशुद्ध नसते. ती शुद्धच असते; त्या मागची विशुद्ध भावना महत्त्वाची असते.

वाडवळीवर यादवकालीन मराठीचा प्रभाव आहे. महानुभाव, वारकरी पंथियांच्या भाषावापरात, साहित्यात आलेले अनेक शब्द वाडवळीत नांदत आहेत. सोमवंशीय क्षत्रिय तर तेराव्या शतकात बिंबराजा बरोबर, (देवगिरीचा भीमदेव) पैठणहून उत्तर कोकणात येऊन स्थित झालेले आहेत. त्यामुळे सातवाहन काळात 'स'चा 'ह' करण्याची जी लकब होती, ती या सोमवंशीय क्षत्रियांच्या वाडवळ बोलीने त्याकाळीच उचलली होती. ती परंपरेने तशीच चालत राहून आजपर्यंत तशीच टिकून राहिली आहे.^१ त्यामुळे कादोडी, वाडवळी व गुजराती बोलीतील 'स'चा 'ह' करण्याची लकब ही प्राकृत भाषेची देणगी आहे.

मराठी भाषक ख्रिस्ती समाजीय वाडवळी शब्दकोशात 'स'चा 'ह', 'च'चा 'श', 'झ'चा 'ज',

^१ डॉ. नरेश नाईक यांच्या 'सामवेदी बोली - संरचना आणि स्वरूप' या ग्रंथात दिलेल गं.ब. ग्रामोपाध्ये यांचा संदर्भ (पृष्ठ - ३४१).

‘व’चा ‘ब’, ‘च’चा ‘ज’, ‘र’चा ‘ल’, ‘भ’चा ‘ब’, ‘क’चा ‘ख’, ‘क्ष’चा ‘ख’, ‘ह’चा ‘व’, ‘व’चा ‘य’ असा अपभ्रंश होताना दिसतो.

‘स’चा ‘ह’		‘च’चा ‘श’			
साखळी	-	हाकळी	चित	-	शित
सकाळ	-	हकाळ	चिंचोका	-	शिसोका, शिसोरा
सूज	-	हूज	चिंचवणी	-	शिसवणी
सजा	-	हजा	चिरणे	-	शिरणे
साक	-	चाक	चिरा	-	शिरा
अपवाद	:	संसार	चर	-	सर
‘झ’चा ‘ज’		‘व’चा ‘ब’			
विझवणे	-	विजवणे	विझवणे	-	विजवणे
‘च’चा ‘स’					
चकणी	-	सकणी			
‘च’चा ‘ज’		‘र’चा ‘ल’			
सुचेना	-	सुजेनय	राखाडी	-	लखाडी
‘भ’चा ‘ब’		‘क’चा ‘ख’			
भांडी	-	बांडी	डोकं	-	डोखं
‘क्ष’चा ‘ख’		‘ह’चा ‘व’			
नक्षत्र	-	नखितर	पाहुणा	-	पावणा

दहा

‘व’चा ‘य’		‘झ’चा ‘ह’			
वेंग	-	येंग	झावळी	-	हावळी
वेंखंड	-	येखंड			
वेलची	-	येळशी			
वेल	-	येल	‘श’चा ‘ह’		
			शिळी	-	हिळी
			शीळ	-	हिवळ

त्या त्या विशिष्ट व्यंजनवर्गातील अक्षरांचा अपभ्रंश होऊन त्या वर्गातीलच व्यंजन येऊन हा अपभ्रंश झालेला दिसून येतो. अपवाद ‘व’चा ‘ब’. या व्याकरणसदृश नियमांमुळे अनेक अक्षरांचे रूपडे बदलते... शब्दाला नवी झिलई येते. भाषेचे हे वैशिष्ट्य आहे. भाषेच्या, बोलीच्या अशा बदलामुळे भाषा, बोली अधिक लडिवाळ होते.

‘ह’चा लोप पावण्यासंबंधी अशोक परशुराम सावे यांनी दिलेली टीप महत्त्वाची वाटते.^३ अपरांताच्या (प्राकृत) बोलीभाषेत ‘ह’चा जो लोप होतो; तो मराठीच्या इतर बोलीत होत नाही. मराठीतसुद्धा ‘अ-आ’ उच्चार्याच्या संदर्भात आगंतुक ‘ह’ हे व्यंजन येते. त्या दृष्टीने विचार केला तर ह्या भागाने टिकवून धरलेल्या जुन्या मराठीत ‘ह’चा लोप होतो, तो त्या भाषेच्या शुद्धतेचा शास्त्रीय असण्याचा एक भाग आहे.

५

बिंबराजाबरोबर आलेल्या सहासष्ट कुटुंबात कुणबी, भंडारी, कुंभार, सुतार, सोनार, न्हावी, धोबी, पाठार, प्रभू अशा सोमवंशीय व सूर्यवंशीय कुटुंबांचा समावेश होता. पोर्तुगीजांच्या काळात या समाजांतील काहींनी ख्रिस्ती धर्मस्वीकार केला होता. हा सर्व मराठी भाषक समाज असून मूळचा आगरी, कुणबी, भंडारी, कुंभार, सुतार, सोनार, न्हावी, वाडवळ, सामवेदी अथवा कादोडी आणि कोळी समाज आहे. या समाजाच्या नावावरूनच त्यांच्या व्यवसायाचे सूचन होते. आजही काही गावांची नावं, कुंभारवाडा, सुतारआळी, सोनारभाट, खालची ओळ, वरची ओळ अशी आहे. न्हावी आळी असे नाव नसले तरी न्हाव्यांकडे असा त्या समाजाचा निर्देश होतो.

पोर्तुगीजांच्या काळात सामवेदी, सोमवंशीय, शेषवंशीय क्षत्रिय, कोळी, सुतार (वलकर) म्हणजे वल्ही, होड्या बांधणारे / तयार करणे (हेही सुतारकीचेच काम, परंतु त्यांना सुतार न म्हणता

^३ वाडवळी शब्दकोश: अशोक परशुराम सावे, संपादन - डॉ अनंत देशमुख, चांगदेव काळे पृष्ठ-सत्तावीस - संपादकांची प्रस्तावना - ग्रंथाली प्रकाशन - पहिली आवृत्ती १४ ऑक्टोबर २०१७..

वलकर म्हटले जाते आणि त्यांचा समूह ज्या ठिकाणी निवास करतो त्यासाठी इंग्रजी शब्द वापर केला जातो, बिग कार्पेटरी, स्मॉल कार्पेटरी जी मराठीत मोठी सुतारआळी वा धाकटी सुतारआळी म्हणून प्रसिद्ध होती, आजही आहे. परंतु इंग्रजी भाषेमुळे व्यवसायाचे केलेले सूचन तत्कालीन इंग्रजी न जाणणाऱ्या लोकांच्या लक्षात येत नसावे आणि ख्रिस्ती धर्मस्वीकारामुळे जातीभेदाचा उल्लेख करणे इष्ट समजले जात नव्हते; मात्र ईस्ट इंडियन वा वलकर म्हणून गणल्या गेलेल्या समाजात तर इंग्रजी भाषा प्रचलित होती. शिवाय त्यांची मायबोली वाडवळी, सामवेदी, कोळी समाजापेक्षा वेगळी अशी 'अवर-तवर' अशी संबोधली जात असे.) (वाडवळीला अटे-तटे बोलणारे सामवेदीला - अडे-तडे बोलणारे असेही म्हटले जाई / जाते) आदिवासी विभागातील काही समाजात ख्रिस्ती धर्मस्वीकार झालेला आहे. पैकी दक्षिण वसईतील ख्रिती समाजात प्रचलित असलेल्या वाडवळी बोलीचा शब्दकोश म्हणजे मराठी भाषक कॅथोलिक ख्रिस्ती समाज-संस्कृतीचे दर्शन घडविणारा दस्तावेज आहे. या समाजावर असलेला धर्माचा प्रभाव, शेती-वाडी, व्यवसाय, शिक्षण, स्त्रियांचे स्थान, दारिद्र्य, निसर्गाशी असलेले नाते; तसेच गोतावळ्याशी असलेले नातेसंबंधही सूचित करणारा आहे. जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचे साजरे होणारे सांस्कृतिक विधी, सण-समारंभ, रीतीरिवाज सूचक असे शब्दवैपुल्य या भाषेत / बोलीत आहे.

'बायबल' या धर्मग्रंथाशी संबंधित आणि प्रार्थनेशी संबंधित अशा अनेक शब्दांची पखरण या शब्दकोशात दिसते. वंजेल (एवांजेल - सुवार्ता वा ख्रिस्ताचे सुवर्णवचन), आंजेल (एंजेल - देवदूत), पुरगुतरी (परगेटरी - शुद्धिस्थान), खुरूस (क्रॉस), मावली (मारिया माता), देवळ (देऊळ = चर्च) इत्यादी. गावगाडा हा बोलीवरच चालत असतो. सारे व्यवहार त्यात प्रतिबिंबित झालेले असतात. भोजन (खाणे-पिणे), भवन (निवास), भजन (धार्मिक विधी), भूषा (वेशभूषा), भावबंध (नातेसंबंध) या साऱ्यातून ते प्रतीत होते. एकत्र कुटुंबपद्धती, पुरुषप्रधान संस्कृती, स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टिकोण, अशिक्षितपणातून आलेल्या अंधश्रद्धा, इत्यादींचेही दर्शन सदर शब्दकोशातून समर्थपणे पृष्ठभागावर आलेले आहे; त्यामुळे शब्दांतील सौंदर्य जरी दिसत असले तरी त्यावेळचे वास्तव किती दाहक होते याची कल्पनाही आपण करू शकतो.

स्त्रीला उद्देशून अनेक नकारात्मक शब्द येतात. समाजातील तिचे दुय्यम स्थान तर त्यामुळे सूचित होतेच परंतु तिच्या चारित्र्यावर सतत संशय घेतला जात असे, असेही दिसून येते. पुढील काही शब्दांवरून हे दिसून येते.

नासण - नाचण, नाचणारी, एका ठिकाणी स्थिर न राहणारी.

नाकखांडी - नाक कापणारी, अब्रू घालवणारी.

लवतामारी - नखरेल, पुरुषासमोर सतत लवणारी, वाकून आपल्या उरोजाचे दर्शन घडविणारी.

शिंदळ - शिंदळकी करणारी, अनेक पुरुषांशी लैंगिक संबंध ठेवणारी.

बारा

- शिंब्री - लाज नसलेली, शिबरं - नाकातून गळणारा शेंबूड. नाक हे सौंदर्याचं लक्षण. त्यातूनच सतत शेंबूड गळणे म्हणजे काही लाजलज्जा नसलेली.
- सालू - चालूगिरी करणारी, पुरुषाचे लक्ष आपल्याकडे आकर्षित करणारी.
- नारहिंगटी - या नावाचा मासा, हाता-बोटात राहात नाही. त्याप्रमाणे चंचल असलेली बाई.
- भेंब्री - नाक गळणारी, नाकातून शेंबूड गळणारी.
- नखितर - नक्षत्र (उपरोधाने असे म्हटले जाई. अन्यथा 'नक्षत्रांसारखी' सुंदर असे सौंदर्याचे लक्षण असलेल्या स्त्रीला म्हटले जाई).
- हजा - सजणे, सजावट या अर्थी असलेला हा शब्द जिचा पोशाख व्यवस्थित नसलेली, वा जिने साजशृंगाराबाबत अतिरेक केला आहे अशी. कुलीन व सभ्य स्त्री अशी रंगरंगोटी करित नाही; वा भडक कपडे घालत नाही. तसे करणारी स्त्री शालीन समजली जात नसे. म्हणजे स्त्रीला तिच्या मनासारखं वागण्याची मुभा नव्हती. तिच्यावर सामाजिक दडपण होते.

स्त्रीच्या गृहिणीपदाचा गौरव करणारा 'संसार' हा शब्द आढळतो. म्हणजे एक तर तिने संसार करण्यासाठी सिद्ध असावे, त्यासाठी मर्यादा अंगी बाणवावी वा 'संता' सारखं वागायचं असेल; तर 'नन' व्हावं. धर्मभगिनी, व्रतस्थ वा साध्वीचं जीवन जगावं. मध्यम मार्गाला मान्यता अगदीच कमी.

शेतीवाडीबरोबरच काही वस्तू घरच्या घरी बनवण्यावरही वाडवळी समाजाचा भर होता. तशी कला त्यांना अवगत असावी. उदाहरणार्थ, वाख बनवणे (केळीच्या थाटापासून बनवलेला दोर सदृश बंध), भाजीपाल्याच्या जुड्या करण्यासाठी केळीच्या कोवळ्या पानात काही खाद्यपदार्थ बनवणे (पानमोड्या) वा बांधून देण्यासाठी, गजरे करण्यासाठी याचा उपयोग करण्यात येत असे. नारळाच्या करवंटीपासून उळक्या (चमचे), बुड्डा (अंगावर पाणी घालण्यासाठी, अंधोळीसाठी पाणी उपसण्यासाठीचा खोलगट डाव (मोठा चमचा), सालता (खराटा) बनवणे; नारळाच्या झावळ्यातल्या शिरा काढून सालता बनवत असत; झावळ्या विणून त्याचे छत झोपडीसाठी, गोठ्यासाठी वा आडोशासाठी उपयोगात आणीत. वापरलेल्या जुन्या कपड्यांपासून पोतेरी, लुगड्यांच्या वाकळी घालणे, चुंबळण (सुमळण) तयार करित. वस्तूंच्या पुनर्वापराचे तंत्र तत्कालीन लोकांना चांगलेच अवगत होते. शिवाय काटकसर करणे ही त्यांची प्रवृत्तीच होती. निसर्गाच्या अगदी समीप असण्याचाच हा परिणाम होता. पाणी आणण्यासाठी विहिरीवर, जलाशयावर जाणे, कपडे धुण्यासाठी बावखलातील आणि तलावातील पाणी वापरणे याचेही हे प्रत्यंतर आहे.

लाकडाचे अनेक संदर्भ सदर शब्दकोशात सापडतात. सागवान, खैर, शिसव यांपासून नांगर आणि जोतं जोडणारी, लाकडी पट्टी असलेली हळंस बनवणे, खैराच्या लाकडापासून 'तुंब' - पडवी (बैलगाडीच्या चाकाच्या मध्यभागी असणारे छोटे चाक) तयार करणे, गलबतं तयार करण्यासाठी ऐन झाडाचा उपयोग होत

असे. शिसव, सागवानापासून नांगर तयार करणे, इत्यादी. शेतकरी असल्याने शेतीसाठी, बैलगाडीसाठी, विविध साधने ते बनवीत. तसेच ते गाडेकरी होते. बैलगाडी घेऊन लाकडं आणण्यासाठी जंगलात जात असत. त्यामुळे सारी अवजारं लाकडाची असत. चुलीसाठी सरपण म्हणूनही लाकडं आणली जात. गुरं-ढोरं असल्याने यांच्यासाठी गोठे तयार केले जात. अनेकांची घरं तर कूड-कारवीचीच असत. तत्कालीन माणसं लाकडाच्या गाठीसारखीच दणकट आणि दीर्घायू बनली तीही निसर्गाच्या सतत संपर्कामुळे आणि त्याच्याशी असलेल्या संवादामुळे!

सण-समारंभ गोतावळ्यासह साजरे करणे, दारू पिणे हे प्रतिष्ठेचे लक्षण समजले जात असे. श्रमपरिहारार्थही सुरा-प्राशन आणि सण-समारंभ असत. एकत्र कुटुंबपद्धतीचे दर्शन घराच्या बांधणी, ठेवणीमध्ये तर दिसून येतेच पण सणसमारंभात जमणाऱ्या गोतावळ्यातही दिसून येते. घराला ओसरी, सामाईक ओटा असे. कोंबडी-कुत्री-मांजरी घरात, घराबाहेर, गावातही सुखेनैव हिंडत असत. अशा वातावरणात झाडं-पानं, पशु-पक्षी यांच्याशी संबंधित उपमा-उत्प्रेक्षांची, अलंकारमंडित आणि अलवारपणा आणि राकटपणा सूचित करणारी बोली घडणे हे स्वाभाविकच होते.

घराचे चौथरे उंच असत. त्यामुळे पक्के बांधकाम केलेल्या घराला पायऱ्याही खूप असत. त्यावरून असे दिसते की उच्च-नीचतेच्या, भेदभाव मानण्याच्या प्रवृत्तीचा उगम यात असावा. घराला पायऱ्या असणे हे प्रतिष्ठेचे लक्षण असे. पायरीवर चढणे, घराच्या पायऱ्या उतरून येणे, पायरी न चढणे असे शब्दप्रयोग प्रचलित असत, त्यावरून मानपानात काही कमी पडणे... पायरी बघून लग्न करणे इत्यादी संकल्पना विकसित झाल्या असाव्यात. अंगणात लाकडं फोडणाऱ्याला पाणी देताना वा दारासमोर आलेल्या भिकाऱ्याला ओट्याच्या चौथऱ्यावरून दाणा-पाणी दिले जात असे. घेणारा अंगणात उभा आणि देणारा चौथऱ्यावर, यामुळे घेणाऱ्याचा स्पर्श आपल्याला न होणे वा आपण उच्च स्थानी आहोत हा स्वाभिमान जागवला जाणे हाही सामाजिक संकेत असावा. तेही स्वाभाविकच म्हणावे लागेल. ख्रिस्ती धर्मस्वीकारानंतरही भेदभाव मानण्याची प्रवृत्ती सहजी नाहीशी होणे अशक्य होते. शिक्षणाच्या प्रभावाने मात्र या प्रवृत्ती पुसट होत गेल्या.

६

शब्द चलनी नाण्यांसारखे असतात. चलनात वापरात नसलेले नाणे इतिहासजमा होते, काळाची छाप उमटवलेले शिक्के मग संग्रहरूपात ठेवावे लागतात आणि काळची साक्ष ते देत राहतात. शब्दही अशाच सुवर्णमुद्रा असतात; त्या काळाच्या उदरात निश्चेष्ट पडलेल्या असतात. गौतम ऋषींच्या शापाने अहल्या शिळा होऊन पडली होती; तथापि श्रीरामाच्या पदस्पर्शाने ती जिवंत झाल्याचे म्हणतात. भाषेचेही असेच होते. यंत्रयुगामुळे वा तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे नवीन भाषा आत्मसात केल्या जातात आणि मायबोली, मातृभाषा, मूळ भाषा यांपासून दुरावत जाऊन ती कोनाड्यात पडून राहते, दुर्लक्षित राहते. मग कधीतरी,

चौदा

कोणीतरी आर्किमिडीज सारखा 'युरेका युरेका' म्हणून नाचत सुटतो... कारण त्यांना कोठेतरी बोलीतील शब्दांच्या सुवर्णमुद्रा सापडतात. खजिना सापडतो... मग मायबोलीचे महत्त्व पटू लागते. अशा मुद्रांचा कोश असण्याची आवश्यकता त्यासाठीच तर आहे. अन्यथा आपण सांस्कृतिक मरणाला सामोरे जातो. यातून वाचण्यासाठी बोलींचे, भाषेचे पुनरुज्जीवन करण्याची आवश्यकता असते. साहित्यप्रकारातून समाजसंस्कृतीचे दर्शन घडणे तर आलेच परंतु संशोधन, शब्दकोश निर्मिती ही तर काळाची गरजच ठरते. बोलभाषेतून होणारी अर्थाभिव्यक्ती परिणामकारक असल्याने शब्दा-शब्दातून प्रतीत होणारे समाज-मानसशास्त्र देखील समजून घेणे त्यामुळे सुलभ जाते. शिवाय बोलभाषेतील कित्येक शब्द शब्दकोशात नसतात, अशी ही भाषा हरवली; तर सांस्कृतिक वारसाही हरवतो. बोलभाषेतूनच सांस्कृतिक भांडार एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जाते. जीवन प्रवाही असते. संवाद माध्यमामुळे जीवनाला वेग, गती असल्याचे जाणवते. म्हणूनच,

‘चार कोसपर बदले पानी
आठ कोसपर बानी’

ही लोकोक्ती भाषेच्या परिवर्तनाचीच साक्ष देते. ‘भाषा बदलते म्हणजे नष्ट होते असे नाही. तिच्या स्वरूपात बदल घडून नव्या युगाची नवी भाषा अस्तित्वात येते’.^३

बोलीतील सुवर्णमुद्रा लोप पावू नयेत म्हणून शब्दकोशात जतन करण्याचे अवघड आणि अनवट काम कित्येक संशोधकांनी करून ठेवले आहे. जेम्स मोल्स्वर्थ (१७९५-१८७१), थॉमस कॅंडी (१८०४ - १८७७), जॉर्ज अब्राहाम ग्रिअरसन (१८५१-१९४१) या परदेशी भाषाशास्त्रज्ञांनी भारतीय भाषांचे सर्वेक्षण करून शब्दकोश निर्मितीचे शिवधनुष्य उचलले होते. अलीकडच्या काळात डॉ. गणेश देवी (१९५०) यांनी भारतीय भाषांचे सर्वेक्षण केले. विविध समाज-संस्कृतीच्या तळपातळीचा शोध या सर्वांनी घेतलेला आहे. १६२६ साली दियोगु रिबैरू नावाच्या जेज्वीट येशूसंघीय धर्मगुरूंनी भारतीय भाषा शिकण्यासाठी म्हणून आणि त्या भाषेचे (विशेषतः कोंकणी बोली) संगोपन करण्यासाठी शब्दकोश तयार केला होता. हा देशी शब्दसंग्रह गोवा सरकारच्या ग्रंथालयात असल्याचा निर्वाळा सुप्रसिद्ध संशोधक प्रा. अ.का. प्रियोळकर यांनी दिलेला आहे.^४ शब्दकोश तयार करणाऱ्या संशोधकांनी, अभ्यासकांनी, गुणवंतांनी आपले आयुष्य त्यासाठी खर्ची घातलेले आहे.

अनेक शतकांपासून, आपल्या वाडवडलांपासून चालत आलेली आपली मायबोली शब्दकोशरूपात जतन करण्याचे काम अनेक अभ्यासक आणि संस्था यांनी हाती घेतले आहे... असा एक संकल्प ‘ग्रंथाली वाचक चळवळी’च्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षाच्या निमित्ताने ‘ग्रंथाली प्रकाशना’ने सोडलेला आहे... मराठीच्या, वाडवळी बोलीच्या शब्दकोश निर्मितीचा प्रकल्प रिचर्ड नुनीस यांनी हाती घेतला.

^३ भाषा आणि बोली - डॉ. कल्याण काळे. मराठी भाषा: संचित आणि नव्या दिशा - संपादक: विजय कुवळेकर

^४ ख्रिस्तपुराणाचे अंतरंग - संपादक - अँड्र्यू कोलासो. पृष्ठ २९.

त्या प्रकल्पाअंतर्गत वसईतील मराठी भाषक ख्रिस्ती समाजात बोलल्या जाणाऱ्या वाडवळी बोलीचा शब्दकोश म्हणजेच प्रोटो-इंडो-युरोपीय शब्दकोश प्रकाशित करण्याचे आव्हान त्यांनी स्वीकारले. 'ग्रंथाली'ने अशोक परशुराम सावे यांचा 'अपरान्तातील प्राचीन बोलीभाषा : वाडवळी शब्दकोश', आक्टोबर २०१७ साली प्रकाशित केलेला आहे. अशोक परशुराम सावे यांनी अत्यंत मेहनतपूर्वक सदर शब्दकोश तयार केलेला आहे. कोकणच्या उत्तरपट्ट्यात लाखो लोक वाडवळी बोलतात. तथापि सोळाव्या शतकात या भागात बहुसंख्य लोकांनी ख्रिस्ती धर्मस्वीकार केल्यानंतर वाडवळी ख्रिस्ती समाजातील वाडवळी बोलीला वेगळे रूपडे प्राप्त झाले. परदेशातील मातीचा आणि संस्कृतीचा गंध आणि रंग मिसळून भारतीय चवीचे स्वादिष्ट पक्वान्न तयार झाले. या वाडवळीचा शब्दकोश ऑस्ट्रेलियास्थित रिचर्ड नुनीस यांनी आपल्या अथक प्रयत्नांतून साकार केला... गेल्या कित्येक वर्षांपासून त्यांचे हे सांस्कृतिक कार्य निष्ठेने चालले होते. त्यांच्या सांस्कृतिक कार्यावरील ही निष्ठा जाणून 'ग्रंथाली'ने शब्दकोश प्रकाशनाची जबाबदारी स्वीकारली. त्यामुळे मराठी भाषक वाडवळी ख्रिस्ती समाजाचा भाषिक ठेवा 'प्रोटो-इंडो-युरोपीय 'अक्षर' शब्दयात्रा' या स्वरूपात आपल्यापुढे खुला होत आहे, याबद्दल आनंद आणि आभार व्यक्त करते.

- डॉ. सिसिलिया काव्हॉलो
वसई

संदर्भग्रंथ:

१. The East Indians- Elsie Baptista. Ph.D.
Publisher: The Bombay East Indian Association,
Bandra : Bombay 50. 1967. Price not mentioned. Pages: 255
२. ख्रिस्तपुराणाचे अंतरंग : संपादक : अँड्र्यू कोलासो.
प्रकाशक: फादर स्टीफन्स अकॅडमी, वसई. प्रकाशनकाल - ३१ मार्च १९९५
किंमत - रुपये ५०/- पृष्ठे - ९४
३. मराठी भाषा : संचित आणि नव्या दिशा
संपादक : विजय कुवळेकर
प्रकाशक : डॉ. पी.डी. पाटील (अध्यक्ष, डॉ. डी.वाय. पाटील विद्यापीठ सोसायटी)
पिंपरी, चिंचवड. प्रकाशन काल : १६ जानेवारी २०१६.
मूल्य - २५० रुपये. पृष्ठे : ४२७.
४. वाडवळी शब्दकोश : अशोक परशुराम सावे.
संपादन : डॉ. अनंत देशमुख, चांगदेव काळे
प्रकाशक: ग्रंथाली, मुंबई
प्रकाशन काल : १४ आक्टोबर २०१७
मूल्य : ६०० रुपये पृष्ठे : २९०